

הגליל

בערך זה רוכזו מקורות משלושה סוגים: מקורות המתייחסים ליישוב היהודי בגליל בכללותו, מקורות שנוכר בהם התואר "גליל" ומקורות שמופיעה בהם רשימה רצופה של מקומות-יישוב יהודיים בגליל, אלא שקיטועם והבאתם בערכיהם בלבד היו מקפחים את התמונה העולה מן המקור השלם.

לפי המקורות הידועים עד כה מן התקופה הנדונה כאן ישבו יהודים במקומות אלה: ביריה, ג'ולס, גוש-חלב/ גייש, דלאתה/ דלתון, טבריה, כפר חנניה/ כפר ענאן, כפר יאסיף, כפר כנה, כפר נברתא, כפר עמוקה, כפר פרעם, מירון, עין אלזיתון, אל עאלויה, עלמה, באניאס וצפת. כמה מקומות שנוכר בהם הגליל העליון הובאו בערך "צפת", שכן לא אחת הכוונה אינה אלא לעיר זו.

בין שנת 1135 לשנת 1140

הגליל, מס' 1

ברכות הכהן החבר --- בר מר(נו) ור(בנו) אהרון הכהן הגלילי.¹

מקור: TS, 16247.

ספרות: אשתור, ידיעות, עמ' 497.

1 לפנינו קטע מתוך תעודה מפסטאט, שנוכרת בה הלוואה שלוה ברכות הכהן כדי לקנות ולמכור סחורה בדמשק. אהרון "הגלילי" הוא אבי הלווה. על התעודה חתום חלפון הלוי בן מנשה, סופר ומעתיק, שחתימתו מופיעה בעיקר על מיסמכים מן השנים 1100–1138. וראה: אשתור, ידיעות, עמ' 497, הערה 54; גויטיין, חברה ים-תיכונית, ב, עמ' 177 ו-231. תאריך התעודה מבוסס על חתימות העדים ועל השוואתן בשטרות אחרים. התעודה לא נשתמרה כראוי, ועל-כן לא הבאנו את נוסחה המלא.

שנת 1210

הגליל, מס' 2

ומשם¹ הלכנו לצפת --- והלכתי אני לבדי וראש גולה² לכפר ברעם³ --- משם באנו לכפר עמינו⁴ --- משם באנו לכפר נברתא --- וחזרנו לצפת ועשינו שם שבת, ובכל אילו המקומות יש קהילות שיותר מח' מנינים.⁵

משם הלכנו לגוש חלב, ומצאנו בדרך עיר ששמה קיסמא⁶ --- משם עלינו לכפר מוראן⁷ --- משם הלכנו לגוש חלב --- ועמדנו שם ועשינו פורים ---⁸ ובכל מקום בואינו שם יוצאים עמנו יותר מב' מנינים לכבוד הר(אש) ג(ולה).

מקור: איגרת ר' שמואל ב"ר שמשון, עמ' 912. וראה גם: יערי, איגרות, עמ' 80–82.

ספרות: M.V. Guerin, Description géographique, historique et archéologique de la Palestine: Galilee, II, Paris 1880, p. 428; סוקניק, הערות למכתבי המסע, עמ' 108–111; בן-צבי, שאר ישוב, עמ' 81; פראוור, תיאורי מסע, ב, עמ' 68.

- 1 כלומר, מכפר חנניה.
- 2 "ראש הגולה" הוא בן למשפחת ראשי הגולה שהתיישבו בימים ההם במקומות שונים במזרח. ואולי הוא "דוד ראש הגולה היהודיה" – כנראה דוד בן זכאי השני – שפגש אותו אלחריזי במוצ'ל בשנת 1216, בקירוב. ראה: תחכמוני, שער מו, עמ' 265.
- 3 צריך להיות "כפר פרעם". ראה: סוקניק, עמ' 109.
- 4 צריך להיות "עמיקו", כלומר, עמוקה.
- 5 מבנם הספרותי והגיאוגרפי של שני הקטעים המובאים כאן מלמד, כי הנוסע עבר בשני מסלולים, שצפת שימשה להם נקודת-מוצא. המשפט "ובכל אילו המקומות יש קהילות שיותר מח' מנינים" מתייחס אפוא רק למסלול הראשון, כלומר, לכפר פרעם, לעמוקה ולכפר נברתא, ואולי אף לצפת.
- 6 לדעת גירין הכוונה לכפר קדיתא שבין צפת לגוש-חלב. וראה: SWP, I, p. 205. בן-צבי הלך בעקבות גירין וקבע, כי במקום היה יישוב יהודי, אף שהנוסע אינו אומר זאת. ספק אם אמנם התכוון לכפר קדיתא, שכן על-פי הדעה הרווחת קברו של יוסי בן קיסמא הוא סמוך למירון. על מסורת קברו של ר' יוסי בן קיסמא ראה המדור "מקומות קדושים", הערך "אלקיומה", מס' 3 והערה 5 שם.
- 7 צריך להיות "מירון". אחרי מירון ביקר הנוסע בכפר ברעם, אלא שהשם נשמט מכתב-היד. וראה: סוקניק, עמ' 110–111. וראה גם לעיל, הערך "גוש-חלב", מס' 3.
- 8 ראה לעיל, הערך "גוש-חלב", מס' 3.

בין שנת 1290 לשנת 1300

הגליל, מס' 3

- [...] התרים חסדיו קהל
צפת [...] הקהל הקדוש
[...] על מה שכתוב ומפורש [...]
הן בענין [...] דבר השם
5 ית(ברך) וית(ברך) [...]
- 1 נאום הנרצע למצות אדונינו
סעדיה בן(ר) ר' עובדיה ז(כרונו) לחיי(ה) העולם (הבא)
הנסמך בצפת מפי אדונינו¹
- 2 אהבתי את אדוני לא אצא חפשי² דוד בן(ר) ר' משולם ז(כרונו) לחיי(ה) העולם (הבא)
10 3 פינחס בן(ר) ר' משולם ז(כר) צ(דיק) לחיי(ה) העולם (הבא)
4 העבד יעקוב הכוהן בן(ר) ר' עובדיה הכוהן ז(כרונו) ל(ברכה)
בעיר ביריה הסמוכה למדינת צפת³
- 5 סעדיה(ה) בן(ר) דוד נ(וחו) ע(דן) f⁶ אברהם בן(ר) סעדיה ס(ופו) ט(וב) ⁷ אלעזר בן(ר) ישעיה
החזן נ(וחו) ע(דן) בעיר עין אל זיתון⁴ הסמוכה למדינת צפת
- 15 8 ר' ששון בן(ר) אלעזר נ(וחו) ע(דן) החזן
בעיר עלמא
- 14 אלעזר בן(ר) חיייה נ(וחו) ע(דן)
בעיר אלעלויה⁵ הסמוכה לגוש חלב
- 15 סעדיה בן(ר) שלמה נ(וחו) ע(דן) [[ע(דן)]]
- 9 יפת החזן בן(ר) משה נ(וחו) ע(דן)
16 שלמה בן(ר) חסדאי נ(וחו) ע(דן)
10 עובדיה בן(ר) יעקוב נ(וחו) ע(דן)
17 יצחק בן(ר) חסדאי נ(וחו) ע(דן)
11 יוסף בן(ר) יעקוב נ(וחו) ע(דן)
18 [...]
- 20 12 יהודה בן(ר) שלמה נ(וחו) ע(דן)
בעיר אלגוש⁶
- 13 עובדיה בן(ר) סעדיה
19 ישמעאל בן יפת נ(וחו) ע(דן)⁷
החזן נ(וחו) ע(דן)
20 סעדיה בן יש[ראל:]⁸

מקור: TS, 13 J 21, f. 21

פירסום: מאן, היהודים במצרים, ב, עמ' 204. הנוסח המובא כאן תוקן על-פי כתב-היד.

ספרות: מאן, היהודים במצרים, א, עמ' 171; ברסלבי, לחקר ארצנו, עמ' 62-63 ו-71; דינור, ישראל בגולה, א: 1, עמ' 238, הערה 47.

1 מאן משער, כי לפנינו חתימות על מכתב שנשלח במאה הי"ג לנגיד שלא זיהה אותו. המכתב עצמו לא שרד. את תארוך המכתב מבסס מאן על בחינה פאליאוגרפית של התעודה, ואישור לתארוך זה אפשר למצוא בתוארה של צפת, "מדינה", לעומת ה"ערים" האחרות (וראה להלן, הערה 3). יש מקום לסברה, שתואר זה ניתן רק לאחר בניית המבצר הצלבני בעיר בשנת 1248. התואר "אדונינו" בשורות הראשונות מחזיק את ההשערה, כי הנמען הוא הנגיד. דבריו של ראשון החתומים – "הנסמך בצפת מפי

machonEI@ybz.org.il

טלפון 02-5398822-3

אדונינו – מתירים לנו להניח, כי הנגיד הוא ר' דוד הנגיד, נכד הרמב"ם, שהודח בשנת 1285, בקירוב, נמלט לעכו ועמד בקשר עם חכמי צפת בעניין מאבקו עם מתנגדי הרמב"ם ומתנגדיו-שלו. ככל הידוע לנו היה ר' דוד הנגיד היחיד ששהה בארץ-ישראל. דומה, שגם הנאמר בשורה 4 "אהבתי את אדוני לא אצא חפשי" הוא הכרזת נאמנות לנגיד לאחר שהושב על כנו. ושמה המכתב כולו לא היה אלא הצהרת נאמנות מעין זו? לאור דברים אלה יש לייחס את התעודה לשנת 1290, שנת שובו של ר' דוד למצרים או סמוך לה. – על-סמך סמיכתו של החכם הצפתי הראשון הנוכח בתעודה ייחס דינור את המיסמך למאה הי"א, זמנה של ישיבת ארץ-ישראל. אנו הלכנו בעקבות מאן וייחסנו את התעודה למאה הי"ג. ייחוס זה נשען על מרכזיותה של צפת בקרב כפרי הגליל ועל בכורתו של החכם הצפתי בין חכמי הגליל, שכן דומה, שמעמד מעין זה אפשר לייחס לצפת רק אחרי שנת 1248. אין לקשר את עניין הסמיכה לישיבת ארץ-ישראל בלבד – כפי שטען דינור – שכן למן שנת 1127 שכנה הישיבה בפסטאט, ומן-הסתם חילקה תארים כבעבר. וראה להלן, הערכים "עכו", מס' 52 והערה 7 שם; "צפת", מס' 5; והמדר "מקומות קדושים", הערך "מירון", מס' 9. – על התעודה חתומים תשעה-עשר (או עשרים; וראה מס' 17–18) איש משישה – ובמקור, כנראה, משבעה יישובים, כולם מן הגליל העליון. מלבד חמישה חותמים (מס' 9–13) ערוכים כולם על-פי מקומות מושבם, ולפיכך דומה, כי בטור הימני, אחרי עלמה, נשמטה שורה, שאולי נזכרו בה חותמים מדלאתה/ דלתון הסמוכה. אין להניח, שחותמים אלה היו מאלעלויה (מס' 14–15), שכן אזכור של יישוב זה במיסמך שלפנינו הוא היחיד הידוע לנו לפי שעה, ודומה אפוא, שהיה זה יישוב קטן. – החותמים על התעודה הם מן-הסתם חכמי המקומות או נכבדיהם; אחדים מהם נושאים את התואר "חזן", ואחד "נסמך". לפנינו אפוא רשימה הכוללת רבים ממנהיגייהן של קהילות הגליל העליון במאה הי"ג, והיא משקפת, כפי הנראה, את ההירארכיה הפנימית בקהילות אלו, ובין הקהילות לבין עצמן.

2 שמות כא : ח.

3 בלשון הגניזה "עיר" פירושה כפר, ו"מדינה" פירושה, כבלשון הערבית: עיר. ראה: ברסלבי, עמ' 67.

4 תוקן לפי ברסלבי. מאן הדפיס "עקאל זיתון".

5 ח'רבת אלעלויה.

6 גוש-חלב.

7 הושלם על-פי ברסלבי.

8 ואולי: יש[מעאל];

המאה הי"ד (?)

הגליל, מס' 4

כתבה לנפסה¹ העבד הצעיר אליה [...]

5 הכהן החברוני ז(כרונו) ל(ברכה), ב(ן) ר' ישועה הכהן, ברבי

[ס]עדיה הכהן, ב(ן) ר' שלמה הכהן, ב(ן) ר' סעדיה הכהן

[ב(ן) ר'] שלמה הכהן,² ברבי חנניה הרב הגדול [ראש בן]

מדרשא אשר שפט³ את ישראל (אל) בגליל העליון

וגליל התחתון מ' שנה,⁴ ברבנו יחזקאל הכהן

10 ה[גל]יל[ל], נין יוסף הכהן סבא חכמי משנה

ב' ז(כר) ק(דוש) ל(ברכה)⁵ בעיר אל[קאה]רה.⁶

מקור: כ"י אוקספורד, בודליאנה, Hunt. 616 (קטלוג נויבאואר, מס' 133), דף 50 ע"א – קולופון של ס' קוהלת עם פירושו הערבי של תנחום הירושלמי מן המחצית השנייה של המאה הי"ג.

פורסם: מאן, היהודים במצרים, ב, עמ' 204. הנוסח המובא כאן תוקן על-פי כתב-היד.

ספרות: קליין, היישוב היהודי, עמ' 112–113; ספר היישוב, ב, עמ' טו; פראוור, תולדות, עמ' 59.

1 משמע, כתב אותו לעצמו. אילן-היוחסין המפורט בקולופון מלמד על משפחת-כהנים גלילית מיוחסת שעקרה לחברון. חנניה "הרב הגדול", בן הדור השני, ויחזקאל, בן הדור השלישי, מתוארים במפורש כגליליים. מוצאו של כותב הקולופון, אליהו, בן הדור השמיני, הוא מחברון, אך בזמן הכתיבה ישב בקאהיר.

2 שני האחרונים נשמטו בהעתקתו של מאן.

3 משמעותו של הביטוי "שפט" אינה בהכרח "שופט", שכן בקהילות ישראל בימי-הביניים, הן במזרח הן במערב, כונה תפקיד זה בתואר "דיין", ופעולתו נגזרה מן השורש דו"ן. הביטוי "שפט את ישראל ארבעים שנה" הוא מליצה מקראית (שמואל א' ד: יח), ובהקשר שלפנינו הוראתו: שימש בתפקידו ארבעים שנה.

- 4 דומה, כי המדובר בראש ישיבה בשלהי המאה הי"ב, שתחום השפעתו כלל את היישובים היהודיים בכפרי הגליל. קשה לקבוע בוודאות היכן היה בית-מדרשו (וראה לעיל, מס' 3, הערה 1; כן ראה להלן, הערך "עכו", מס' 52; הערך "צפת", מס' 5). בעניין זה ראה: אידל, ארץ-ישראל והקבלה, עמ' 119–120. יצוין עוד, שראשון חכמי צפת בכתב-החרם על הרמב"ם היה אף הוא כוהן.
- 5 תארו של יוסף הכהן אינם נהירים. דומה, שיש לקרוא "יתנא חכמי משנה".
- 6 להלן שושלת-היוחסין של משפחת-הכוהנים הגלילית על-פי הטקסט הנדפס כאן: (1) יוסף הכהן, אבי המשפחה; (2–3) לפחות בנו ונכדו, ששמותיהם אינם נזכרים (את המלה "ינין" אין לפרש כאן במובנה המקראי – בן – שהרי האחרים קרויים "בנים"); (4) יחזקאל הכהן הגלילי, אביה הישיר של השושלת; (5) בנו, חנניה, "הרב הגדול", "נראש בן מדרשא"; (6) בנו, שלמה הכהן; (7) בנו, סעדיה הכהן; (8) בנו, שלמה הכהן; (9) בנו, סעדיה הכהן; (10) בנו, ישועה הכהן; (11) בנו, אליהו הכהן החברוני, כותב הקולופון, היושב בקאהיר. יוסף הכהן הוא אביה הקדמון של השושלת, אך ההתייחסות עליו אינה מחוורת. אביה הישיר של השושלת הוא יחזקאל הכהן הגלילי (מס' 4). מאן ייחס את התעודה למאה הי"ד, ולפי חישוב של 25 שנה לדור חי אפוא הראשון באמצע המאה הי"ב. ואולם, תארוך התעודה מסופק, וניתן לאחרה או להקדימה.

שנת 1465

הגליל, מס' 5

- 10 ואנא וקפת עלי אכיהם ר' משה ודכר לי אנה קאצד ישתרי
לה ציעה ויקים פיהא הו וגמאעתה וקלת לה אן הדא אלבלד
מא יקדר אחדא ישתרי פיהא שי אלא מן אלסלטאן ולא
יכליהא לה ואשרט עליה אן יכון ירוח אלי ארץ הקדש או
אלי אלגליל ויפעל כאטרה ומא סאפר אלא עלי הדא אלנייה

מקור: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2538, דף 77 ע"א.

תרגום

- 10 נפגשתי עם אחיהם ר' משה, שהזכיר לפני, שהוא מתכוון לקנות
לו אחוזה ולהתיישב בה, הוא וחבורתו. אמרתי לו, כי בארץ זו
אף אחד אינו יכול לקנות בה דבר אלא מן הסולטאן, וכי הוא
לא יניח לעשות כן, והתניתי עמו, כי ילך אל ארץ-הקודש או
אל הגליל ויבצע שם את רעיונו, ולא נסע אלא למטרה זו.¹

ספרות: 100–81: H. Hirschfeld, A Karaite Conversion Story, Jews' College; Jubilee Volume, London 1906, pp. 81-100. אשתור, היהודים במצרים ובסוריה, ב, עמ' 107–110; הקר, עליית יהודי ספרד (שלם), עמ' 127–128; הנ"ל, עליית יהודי ספרד (קתדרה), עמ' 20.

- 1 הקטע לקוח מתוך מכתב קראי, המספר על קבוצת אנוסים בקאהיר מטולידו, שעברה לכת הקראים בשנת 1465. בקטע שלפנינו מספר הנגיד ר' יוסף בן כליפה על פגישתו עם אחד מבני הקבוצה ועל עצתו לו להתיישב בגליל. על המאורע ראה אצל אשתור (ספרות). קטעים נוספים מן התעודה ראה להלן, הערך "ירושלים", מס' 184 ושם הערות.

שנת 1489

הגליל, מס' 6

- אני לא יצאתי מירושלם ללכת אנה ואנה למן היום אשר באתי פה. על כן לא אוכל לדבר מאומה מן הגליל ושאר המדינות, כי אם מפי השמועה. ולפי הנשמע, היהודים בצפת ובכפר כינה¹ ובכל אותם המקומות מן הגליל, הם בשלוח ובהשקט, ואין להם רשע מן הישמעאלים²; אכן, רובם עניים, לנים בכפרים, רוכלים, מחזרים בבתים ובחצרות ובשדות לבקש אוכל למו.³

מקור: איגרת ר' עובדיה מברטנורה לאחיו, עמ' 102. וראה גם: יערי, איגרות, עמ' 139–140.

1 כפר כנה.

- 2 בניגוד למצב החמור בירושלים שתיאר ר' עובדיה באיגרותיו האחרות. בעת ההיא היה הגליל חלק מן הניאבה (מחוז) של דמשק, בעוד שירושלים היתה ניאבה בפני עצמה.
- 3 והשווה להלן, "עכו", ערך מס' 14, שם מסופר על רוכל יהודי בכפרי הגליל במאה הי"ב.